

УДК 930.24

Б. Орловський,

доктор юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права, кримінального процесу
та криміналістики Одеського національного університету
ім. І. Мечникова

Є. Стрельцов,

доктор юридичних наук, доктор теології,
професор, член-кореспондент НАПрНУ,
завідувач кафедри кримінального права Національного університету
«Одеська юридична академія»

ІСТОРИЧНА ПЕРІОДИЗАЦІЯ СТАНОВЛЕННЯ ЗВИЧАЮ «КРОВНОЇ ПОМСТИ» НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

Анотація. На основі матеріалів історичних джерел та документів, що діяли на теренах України (договорів князя Олега та Ігоря з Візантією, Руської Правди тощо) проаналізована й встановлена періодизація виникнення, розвитку і трансформації стародавнього звичаю «кровної помсти».

Методологія дослідження спирається на принципи історизму, системності, науковості. Використано такі загальноісторичні методи: історіографічний аналіз, термінологічний аналіз, компаративний аналіз, типологічний аналіз. Автори дотримуються цивілізаційного підходу та засад інтелектуальної історії.

Наукова новизна. На основі проаналізованих історичних джерел та документів авторами проведено періодизацію виникнення та розвитку звичаю «кровної помсти» на українських землях у чотири основні періоди та визначено наслідки «одержавлення» такого звичаю.

Висновки. В результаті історичного дослідження сформульовано такі основні періоди використання звичаю кровної помсти на теренах України: 1) період звичаєвого використання (до н.е. — 910 р.); 2) період писемного використання (911—1528 рр.); 3) період обмеженого писемного використання (1529—1714 рр.); 4) період перетворення у правомірну оборону (захист) та державне покарання за злочин (1715 р. — теперішній час). Визначено, що у центральний (писемний) період свого розвитку звичай «кровної помсти» стосувався як конкретної помсти родичами вбитого за вчинене вбивство («життя за життя»), так і «відповіді мечем на образі» або ж «вбивства злодія, що проник у дім». Проаналізовано процес «одержавлення» звичаю кровної помсти, у якому відбулося перетворення «помсти родичів за вбивство» на державне покарання у вигляді смертної кари, а «особиста помста» жертви за певні види злочинів перетворилася поступово у стан «потрібного (необхідного) оборонення».

Ключові слова: історіографія, кровна помста, вбивство, відкуп, родичі вбитого.

«Кровна помста» як стародавній звичай набула ще з доісторичних часів значного поширення серед різних племен і народів. Кочові племена, що

осідали на теренах України (кіммерійці, скіфи, сармати) всі конфлікти, які виникали у їх середовищі вирішували за допомогою сили та звичаїв

(що формувалися на основі легенд й історій), тому звичай «кровної помсти» був дуже затребуваним. Така помста була заснована на природному інстинкті людини захищати себе від небезпеки і за своїм змістом використовувалася як помста за будь-яке скривдження чи вбивство. Враховуючи достатньо розгалужені шлюбно-сімейні відносини у племенах, можна стверджувати про значне коло родичів у кожній кочовій родині, що передбачало можливість широкого застосування права на кровну помсту, яка не стосувалася лише рабів. Тому, в таких умовах, звичаєвий період використання «кровної помсти» був наявним, підтримувався вождями, старійшинами, волхвами (оракулами) племен та переходив із покоління в покоління.

Перехід із звичаєвого у писемний період свого розвитку, «кровна помста» отримала у зв'язку із формуванням державності (Київської Русі) на українських теренах, своє більш офіційне закріплення, коли остаточно осілі племена почали здійснювати військові походи на сусідні землі, що призвело до необхідності писемного закріплення відповідних звичаїв та традицій між ними. До таких походів право кровної помсти належало всім членам громади (верві) і тривалий час було необмеженим¹. Приклад цьому «експедиція» князя Аскольда, яка відбулась у 860 році² та мала характер помсти грекам за вбивство купців у

Константинополі³. А вже успішні військові походи князів Олега та Ігоря на Константинополь у 907 та 911 рр. та Візантію 911 та 945 років й утворили перші писемні згадки про «кровну помсту» у відповідних підписаних двосторонніх договорах. Так, князь (конунг) Олег після військового походу на Константинополь, завершив їх укладанням відповідних мирних угод⁴, де хоча і не було прямого визначення поняття «кровної помсти», однак фактично описувався її зміст у якості дозволу на розправу на місці скоєння злочину. Наприклад, за статтею 4 договору 911 року, укладеним князем Олегом «від свого імені» з цесарями Львом і Олександром, передбачалося наступне: якщо хто вб'є Християнина (візантієця) Русин чи Християнин (візантієць) Русина, нехай умре там, де вчинить убивство. Якщо ж утече той, хто вчинив убивство, (і) якщо є він імущим, то (ту) частину (майна) його, котра його буде по закону, хай візьме родич убитого; якщо ж той, що вчинив убивство і втік, і є неімущим, хай буде він під судом, поки не знайдеться, і тоді хай умре⁵. В даному випадку можна побачити закріплення «класичного» механізму кровної помсти — право на вбивство в обмін на позбавлення життя іншої людини, що передбачає реалізацію принципу «життя за життя» або закріплення так званого принципу «таліону». Це стосувалося будь-якої особи, незалежно від її державної приналеж-

¹ Мачуський, В. 2015. Право кровної помсти в Київській Русі. Форум права. Вип. 4. С. 176.

² Котляр, М. 2009. «Вещий» Олег в історичній пам'яті. Український історичний журнал. Вип. 6. С. 8.

³ Захарченко, П. 2018. Русько-візантійські договори IX–X ст. у фокусі еволюції та юридичної компаративістики. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Вип. 49. С. 22.

⁴ Войтович, Л. 2013. Олег Віщий: Історіографічні легенди та реалії. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія «Історичні науки». Вип. 23. С. 92.

⁵ Владимирский-Буданов, М. 1899. Хрестоматия по Истории русского права: Издание 5-ое. Санкт-Петербург: Изд-во Н. Я. Оглоблина. С. 3.

ності — Русина чи Християнина, тобто їх життя визнавалося за Договором 911 року рівнозначним. В той же час можна відмітити, що у цих писемних джерелах, на відміну від попередніх «звичаєвих традицій» озвучувався випадок, коли особі вдавалося втекти з місця вбивства і при наявності у особи майна, вона могла вже «відкупитися» цим майном від вимог родичів вбитого. Звичайно, ці випадки могли носити разовий характер, однак потрібно відмітити вже навіть початкову спробу писемних джерел дещо обмежити пряме застосування звичаю «кровної помсти».

Окремо потрібно відмітити, що у Договорі 911 року, який історики вважають «вигідним торгівельним договором»¹, принцип «кровної помсти» стосувався лише конкретної помсти за вчинене вбивство. При нанесенні тілесних ушкоджень мечем або іншим зброям у статті 5 передбачався майновий штраф у розмірі «п'ять літр срібла», що вже фактично виступав покаранням, а не помстою. Навіть якщо особа була неімушою, вона повинна була віддати ту одягу, у якій ходить потерпілому і після клятви «по своїй вірі» про відсутність майна, провину з неї більше не стягували. В продовження вивчення змісту договору князя Олега 911 року важливо вказати на існування статті 6, що забезпечувала можливість використання звичаю «кровної помсти» і при захисті майна. Зокрема у цій статті вказувалося: «якщо украде що-небудь Русин у Християнина (візантійця), або на-

впаки, Християнин (візантієць) у Русина, і злодій буде спійманий у той час, коли вчинить крадіжку, тим, хто втратив що-небудь, (та) якщо опиратиметься він, крадіжку чинячи, і буде вбитий, хай не карають за смерть (його) ні Християни, ні Руси, але ще нехай забере своє той, який (це) втратить. А якщо віддасться в руки крадій, нехай буде він узятий тим же, у кого буде украдено, і зв'язаний буде, і оддасть те, що посмів украсти, однак оддасть потрібно»². Тобто при виявленні крадіжки і спроби злочинця будь-яким способом забезпечити використання викраденого майна, можливо було здійснити його вбивство при опорі або обмежити свободу (зв'язати) без опору, що вважалося справедливою розплатою у рамках «кровної помсти» за вчинений злочин.

У подальших історичних подіях відбувся зафіксований похід князя Ігоря (був племінником князя Рюрика, що одружився із сестрою Олега³) на Цареград у 945 році через спробу відмови візантійського імператора від попередніх фінансових зобов'язань 911 року⁴, якій звершився укладанням схожого договору. В договорі князя Ігоря 945 року із царями Романом, Костянтином і Стефаном були внесені деякі зміни в регулювання звичаю «кровної помсти», за якими вбивця міг бути затриманий і позбавлений життя найближчими родичами вбитого. Згідно із статтею 13 цього договору: якщо вб'є Християнин (візантієць) Русина або Русин Християнина (візантійця), то нехай буде схоплений

¹ Стельникович, С. 2014. Князь Олег. Історія України. Вип. 7 (815). С. 28.

² Владимирский-Буданов, М. 1899. Хрестоматия по Истории русского права: Издание 5-ое. Санкт-Петербург: Изд-во Н. Я. Оглоблина. С. 4.

³ Войтович, Л. 2013. Олег Віщий: Історіографічні легенди та реалії. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія «Історичні науки». Вип. 23. С. 111.

⁴ Захарченко, П. 2018. Русько-візантійські договори IX-X ст. у фокусі еволюції та юридичної компаративістики. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Вип. 49. С. 23.

вбивця родичами (убитого) і вбитий ними. Тобто, за наповненням свого писемного змісту, звичай «кровної помсти» отримав найбільш повне відображення, оскільки описувалося конкретне право саме рідні убитого на «законне вбивство» (вендету), що фактично було помстою за вчинений злочин, а не покаранням. Звичайно, це передбачало собою також ситуацію, що родичі (ближні) убитого могли схопити і тримати вбивцю (зв'язаного або в ув'язненні) для того, щоб представити його перед судом і вже за вироком суду вбити його, однак це не було їх обов'язком. Інші положення статті 13 цього Договору відтворювали зміст попереднього Договору князя Олега, а саме передбачали можливість відкупу усім майном для імущих осіб, яким вдалося втекти після вбивства та відкуп за удар мечем, списом чи іншим знаряддям у розмірі «п'ять літр срібла». Зрозуміло, що такими майновими відкупками обмежувалася можливість реалізації звичаю «кровної помсти» щодо імущих осіб, однак потрібно зважувати на кастовий характер давньоруського суспільства, коли певні версти населення (бояри, купці, послы, дружинники) були досить заможними і їх життя не вважалося рівнозначним життю звичайного «смерда». Це і вклинювало певні майнові обмеження у застосування помсти через відсутність справедливого забору аналогічного за цінністю життя.

Продовження свого розвитку на писемному рівні звичай «кровної помсти» отримав у наступному історич-

ному джерелі — Руській Правді, яка детальніше охоплювала відповідні суспільні відносини і була вже внутрішнім документом давньоруської держави, а не двостороннім міждержавним договором (Київської Русі та Візантії), як попередні історичні джерела. Не випадково у правовій науці її називають «наріжним каменем писаної нормотворчості»¹. На сьогоднішній день збереглися різні тексти (редакції) Руської Правди: I-а редакція (Академічний список), II-га редакція (Синодальний ізвод), III-я редакція (Карамзінський список) і т.д. Також вказують на Коротку і Поширену її редакцію². Загалом, в межах писемного закріплення звичаю «кровної помсти» або ж його обмежень у Руській Правді, можна виділити наступні літописні посилання:

1) У статті 1 Академічного збірника прямо визначався механізм «кровної помсти»: коли уб'є муж мужа, то помститися має брат убитого, чи батько або син, або брат старшого сина, або інші брати. Якщо не буде кому звершити кровну помсту, то внести 80 гривень, коли вбитим буде князів муж чи княжий тіун. Якщо вбитим буде городянин, чи гридень, чи купець, чи боярський тіун, або мечник, або ізгой, або новгородець — то 40 гривень сплатити за нього³. В даних записах ми бачимо продовження зберігання звичаю «кровної помсти» у якості основного способу вирішення виниклого конфлікту і право на його реалізацію продовжувало надаватися кровній рідні убитого. Лише у випадку, коли у вбитого не було чи не залишилося

¹ Радутний, О. 2014. Новітній погляд на Правду Руську Ярослава Мудрого. Вісник Національної академії правових наук України. Вип. 4 (79). С. 210.

² Там само.

³ Столяр, Т. 2015. Історія розвитку законодавства про відповідальність за нанесення умисних тяжких тілесних ушкоджень. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. Вип. 96. С. 257.

кровної рідні, тобто не було кому звершити обряд «кровної помсти», застосовувався майновий відкуп, що передбачав сплату винним певної суми в залежності від положення вбитого у цьому суспільстві, що мало «справедливо» визначати його суспільну корисність (князів муж, купець тощо).

Потрібно вказати, що Руська Правда не лише закріплювала на писемному рівні звичай «кровної помсти», а й стимулювала давньоруське суспільство до пошуку вбивць з метою реалізації цього звичаю. Так, стаття 3 Руської Правди містила спеціальний припис, що коли верв (місцева територіальна община) у межах якої відбулося вбивство, не здійснила пошук вбивці та реалізацію звичаю кровної помсти щодо нього — то відповідний майновий відкуп (80 гривень за княжого мужа чи тіуна, 40 гривень за інших осіб) покладался саме на цю верв. Крім того, такий відкуп («дика віра») покладался і на співучасників злочинця, що не дали можливість реалізувати звичай «кровної помсти» (стаття 4).

2) У статті 16 Академічного збірника та статті 17 Синодального ізводу існували спеціальні правила щодо відповіді на образу, які вказували, що «якщо хто кого вдарить батоном чи чашею, чи рогом, чи телеснією, то 12 гривень», однак «хто не стерпить цього і супроти цьому вдарить у відповідь мечем, то вини його в тому нема». Зазначена приписка «про відповідь мечем на образу» була гарантією реалізації справедливої «кровної помсти» і при менш тяжких злочинах, ніж вбивство. Звичайно, в рамках такої правової регламентації помсти, вбивство не допускалося, однак удар мечем міг спричинити певного роду тілесні ушкодження, що на думку укладців Академічного збірника та Сино-

дального ізводу, було пропорційним нанесеній образі.

3) У статті 37 Академічного збірника існував механізм реалізації звичаю «кровної помсти» у випадку вбивства нічного крадія на місці злочину. Так зазначалося, що «коли злодія уб'ють в домі під час крадіжки (у дворі, у кліті, у хліва під час татьби), то уб'ють його як пса», в той же час «коли виживе він до ранку, то мають привести на княжий двір». Зрозуміло, що нічне проникнення у дім передбачало можливість злодія вчинити будь-які дії у оселі, аж до вбивства господарів, тому справедливою помстою за це господарів давньоруське законодавство логічно вважало смерть крадія. При цьому, навіть коли нічний злодій був вбитий «і будуть люди, що бачили його зв'язаним», майновий відкуп для господарів будинку був незначним — всього 12 гривень, у порівнянні із аналогічними відкупамі за вчинення вбивства (40 та 80 гривень). Тобто можна зробити висновок, що у Руській Правді вважалося за недоцільне обмежувати ініціативу господарів будинку у «справедливій помсті» нічному злодію за вторгнення.

4) У різних інших статтях Руської Правди зберігалася можливість майнового відкупу за менш тяжкі ніж вбивство злочини — удар мечем, руків'ям меча, батоном, чашею, рогом чи телеснією. Природа таких майнових відкупів підтверджує їх «кастовий характер», що обумовлений поділом будь-якого стародавнього суспільства на певні «класи», життя та здоров'я яких мало нерівнозначну оцінку з боку держави, тобто визначалася, як вказують досвідчені історики (М. Котляр, П. Толочко) так звана «соціальна стратифікація суспільства Київської Русі» у якій відбувалося

класичне «складання феодальних відносин»¹. Зокрема, ст. 14 передбачала відкуп у розмірі 12 гривень збитків за кривду мечем або його руків'ям; ст. 15 — гривня кун за виймання меча без удару; ст. 16 — 12 гривень за удар батоном, чашею, рогом чи тилеснією; ст. 17 — сумарно 30 гривень, якщо після удару відпаде чи усохне рука; ст. 19 — за початок бійки 60 кун тощо. Тобто можна побачити, що лише вбивство та нічний злочин у домі передбачали можливість кровної помсти із позбавленням життя у якості відплати, інші ж злочини замість помсти передбачали лише майнові покарання за їх вчинення. У процесі подальшого розвитку Київської Русі, на останніх етапах її існування, чвари між князями і княжими родами — Ізяслава і Всеволода з Олегом і Борисом, Ольговичів з Мономахичами та інших² зупинили розвиток подальшої кодифікації давньоруського законодавства, що й ознаменувало завершення періоду повного писемного відображення звичаю кровної помсти.

У наступному періоді обмеженого писемного відображення і використання звичаю «кровної помсти» відбувся розпад Київської Русі і входження українських земель до складу Великого князівства Литовського, що ознаменувало дію на українських землях Литовських статутів³, які стали основними писемними джерелами того часу. Потрібно вказати, що русько-литовські відносини зароджувалися задовго до цього процесу, ще «з початку XIII ст., коли склалися перші племені

литовські союзи і їх вожді почали втручатися до руських справ»⁴ і за рахунок подальших мирних русько-литовських договорів (Данила з Мендовгом 1238-1245р.р., Льва і Тройдена 1275р. тощо).

У Першому Литовському статуті 1529 року князя Сигізмунда I існував Розділ VII «Про Земські насильства, про побой і про убивства шляхтичів», в якому були певні записи, що прямо чи опосередковано стосувались форм прояву «кровної помсти», однак вже в обмеженому ракурсі. Перше, на що потрібно вказати — це зникнення у Статуті писемної основи «кровної помсти» — права вбивства у відповідь на вбивство. Так, стаття 28 Розділу VII, що мала назву «Постанова про розміри головщини шляхтича і штрафу на користь великого князя за таке вбивство» вказувала, що «якби шляхтич шляхтича вбив у сварці чи ненавмисно і це було б доведено у суді, то винний повинен сплатити родичам убитого головщину сто кіп грошів, а нам, великому князю, в казну — другі сто кіп грошів. А якби вбивця, боячись відповідальності, втік з країни, то родичами повинна бути сплачена з майна того, хто втік головщина сто кіп грошів, а нам, великому князю, стільки ж». Отже ми бачимо, що замість класичного (природного) звичаю «кровної помсти» (позбавлення життя за вбивство) у писемних текстах Литовських Статутів використовується вже лише майнове покарання для вбивці у вигляді сплати певної грошової суми як потерпілому, так і князю (державі).

¹ Котляр, М., 1996. [П. Толочко]. Київська Русь. Український історичний журнал. Вип. 6. С. 131.

² Котляр, М. 2000. Спадок Ярослава Мудрого (До проблеми історичної пам'яті літопису). Український історичний журнал. Вип. 4. С. 75-76.

³ Блануца, А. 2006. [Огляд] Первый литовский статут (1529 г.). Український історичний збірник. Вип. 9. С. 495.

⁴ Котляр, М., 2013. Литовське князівство і ятвязька земля на сторінках Галицько-Волинського літопису XIII ст. *Ukraina Lithuanica*. Вип. 2. С. 12.

Очевидно, що в такому ракурсі життя людини (шляхтича) починає розглядатися як значна соціальна цінність, що належить в першу чергу князю (державі), і при втраті цієї цінності, виникає право на відшкодування шкоди як для родичів загиблого, так і для князя (держави). Розміри викупу (головщини) за вбивство інших, менш цінних для князя (держави) осіб встановлювалися у розділі XI «Про головщини людей путніх, селян і челядників» Статуту. Відповідно, можна констатувати, що права родичів убитого писемно обмежуються отриманням певної грошової суми (головщини) від кривдника, який, однак, залишившись живим, міг ще й бути «позбавлений честі знаходитися серед добропорядних людей» (ст. 29) за проведений грошовий викуп. Однак, вчинення з боку родичів вбитого звичаю «кровної помсти» щодо вбивці вже писемно не закріплювалося і потягло б за собою обов'язок родичів сплатити аналогічну головщину за таку помсту як за злочин.

В той же час потрібно відмітити, що в Литовських статутах збереглися деякі прояви звичаю «кровної помсти», що передбачали можливість її обмеженого використання лише в конкретно окреслених ситуаціях. Такі ситуації охоплювалися відповідними записами у Статуті, перша група з яких стосувалася вбивства як відплати за напад на власний дім. Так у статті 4 «Якби хто убив насильника і його спільників в своєму домі або під час нападу» Розділу VII вказувалося, що «якщо хто-небудь вчинить напад на чий-небудь дім, а господар, перебуваючи в домі і захищаючи свій дім, вб'є або поранить у своєму домі цього насильника або кого-небудь з його

спільників, то він не повинен платити ні за вбивство, ні за рани, але ще має право витребувати з цих пораниених сплату за напад»¹. Тобто, не чекаючи завершення нападу та його результатів, господар міг вбити нападника, що виступало справедливою помстою (відплатою) за вже звершене діяння. Аналогічним чином у статті 5 зазначалося, що «якби хто захищав свій маєток або своїх підданих від нападу і при цьому вбив шляхтича, то він не повинен платити головщину». За цими записами можна констатувати, що відплата вбивством дозволялася й щодо людей найвищої статі (шляхтичів) і не тягла жодних негативних наслідків для особи, навіть й майнових. Звичайно, потрібно звернути увагу на той факт, що на відміну від подібних ситуацій, описаних у Руській Правді, статті 4, 5 Розділу VII передбачали необхідність для особи довести перед державою той факт, що вказаний напад на дім чи маєток дійсно існував і такими доводами були присяга дружини і дорослих дітей, а також інших можливих свідків (навколишніх сусідів) у кількості не менше двох. Подібний до цього механізм вбивства крадія на місці злочину був описаний також у ст. 20 Розділу XIII «Про крадіжництво» і за таку помсту крадію не підлягала сплаті головщина, оскільки крадіжництво у Статутах виступало досить серйозним злочином із покаранням у вигляді смертної кари через повішання.

Друга група записів стосувалася «помсти» як відплати за засідку, зроблену у дорозі при пересуванні особи. Так стаття 16 Розділу VII, передбачала ситуацію, коли «який-небудь шляхтич на дорозі влаштував засідку кому-небудь одному або декільком особам з

¹ Яблонскис, К. 1960. Статут Великого княжества Литовского 1529 года. Минск: АН БССР. С. 84.

метою поранити або пограбувати, або вбити їх і був би сам убитий тими, проти кого на проїжджій дорозі він влаштував засідку і на яких кинувся»¹. У такій ситуації, за наявності попереднього нападу шляхтича, його вбивство чи поранення тими, проти кого він влаштував засідку, було справедливою розплатою (помстою) за напад і не тягло за собою покарання («головщини»). Як і в попередніх випадках Статути лише вимагали присяги двох можливих очевидців (в тому числі подорожуючих), що могли бути свідками виниклої ситуації і підтвердили б справедливість застосованої помсти за засідку. За змістом Статуту можливо було використовувати і слуг у механізмі відплати за скоєне. Так стаття 25 Розділу VII передбачала, «що якби в якій-небудь сварці слуга-шляхтич, захищаючи свого пана, кого-небудь поранив або вбив, то він звільняється від відповідальності за це»². Постраждала сторона могла пред'явити лише майновий позов за такі дії із невизначеним результатом розгляду його державою. В той же час, як і попередні стародавні джерела, Статути зберегли тенденцію щодо застосування майнового відкупу за менш тяжкі злочини, ніж вбивство. Так у статті 9 Розділу VII передбачалося наступне: «Якби хто-небудь поранив шляхтича в руку або поранив у ногу так, що той охромів, або вибив око, або відрізав ніс, або вибив зуби, або відрізав вухо, то повинен за це сплатити половину викупу за вбивство, а якби поранив його в обличчя, то повинен сплатити

пораненому тридцять кіп грошей і стільки ж штрафу в великокняжеску казну». В цих випадках ми бачимо, що механізму справедливої помсти за нанесені тілесні ушкодження не передбачалося і замість помсти визначалося конкретне покарання у вигляді майнового стягнення.

Подальші редакції Литовських статутів, а саме Другий (Волинський) Литовський статут 1566 р. та Третій (Новий) Литовський статут 1588 р., що діяли на українських теренах в період існування Речі Посполитої були направлені на зближення між собою польської та литовської системи і забезпечили більш досконалу систематизацію записів, що містилися у Першому статуті, зберігаючи при цьому їх основний зміст. У склад комісії, що здійснювала їх розробку входили не лише пани, а й представники повітової шляхти³. Відповідні артикули у Розділі XI «Про злочин, бійку і головщину шляхетську» Статуту 1566 року, пов'язані із нападом на будинок (Артикул 1), нападом у дорозі (Артикули 19, 23) вбивством особи (Артикул 2), спричиненням ран (Артикул 24) — загалом за своєю сутністю повторювали положення першого литовського статуту⁴. Різниця була лише в тому, що основним покаранням за злочини стала смерть («горлом караний бути») замість майнових стягнень («головщини»), що тут вже використовувалася додатково.

Наступні історичні зміни призвели до входження українських терен у склад Московського царства, що

¹ Яблонскис, К. 1960. Статут Великого княжества Литовского 1529 года. Минск: АН БССР. С. 84.

² Там само.

³ Блануца, А. & Вашук Д. 2007. Міжнародна наукова конференція «Литовська метрика й Литовський статут як джерелознавча база для славістики й балтистики». Український історичний журнал. Вип. 1. С. 230.

⁴ Шамякин, И. 1989. Статут Великого княжества Литовского 1588: Тексты. Справочник. Комментарии. Минск: Бел.Сов.Энцикл. С. 432.

стало самостійним державним утворенням на землях Північно-Східної Русі, де утвердився династичний принцип передачі влади в межах однієї родини (царської сім'ї), на відміну від принципу «родового сузеренітету» Київської Русі¹. Це призвело до поширення дії на українській території Соборного уложення царя Олексія Михайловича, в якому відображалися певні конструктивні елементи, характерні для права на «кровну помсту», які мали спрямованість на помсту злочинцю за здійснюваний, або ж вже вчинений злочин. Так, по-перше, стаття 200 Глави X «Про суд» визначала можливість вбивства розбійників (татей) за намагання проникнути і вчинити злочин у будинку. Це викладалося наступним чином: «А буде той, до кого вони (таті, розбійники) з таким умислом прийдуть, боронячи себе, і свій дім обороняючи, кого із них вб'є до смерті і привезе тих побитих до суддів, і знайдеться про те допряма, що він те вбивство вчинив мимоволі, боронячи себе, і йому того в вину не ставити. А кого він вб'є, і йому то вбивство вчиниться від себе (означає — при захисті себе), не приїжджай на чужий дім з насильством»². Дані записи прямо застерігали проти вчинення будь-якого насильства у чужому домі, відплатою (помстою) за що було побиття, в тому числі і до смерті. Смерть в такому випадку визнавалася справедливою відповіддю (помстою) за вчинений татем (розбійником) напад на власний дім.

Продовженням та розширенням викладеного випадку помсти стала стаття 88 Глави XXI «Про розбійні

і про тат'їни справи» уложення, де окрім права «вбити татя на гарячому в своєму домі» закріплювалося також право «гнатися за татем з сторонніми людьми» і право «вбити до смерті або поранити татя», якщо останній «ізимати себе не дасть» чи «почне драться», де б це не відбулося (на дорозі, в полі, у лісі тощо)³. В даному випадку маємо чітку реалізацію звичаю «кровної помсти» під час погоні за татем, що охоплює можливість його вбивства та спричинення тілесної шкоди.

По-друге стаття 201 Глави X визначала можливість нанесення ран та каліцтва «боронячи себе» від «задирника» у бійці, що почалася і виникла від самого «задирника», оскільки в такому випадку задирник «сам неправий». Можна стверджувати, що в такій ситуації рани та каліцтво розглядалися як своєрідна відплата (помста) за «задирництво» та «втягування у бійку» і поранений, будучи неправим, сам першим порушив принцип справедливості у тогочасному суспільстві.

По-третє стаття 89 Глави XXI закріплювала право на помсту у вигляді «побиття батогом» у відповідь на крадіжку хліба або сіна, якщо господар застав крадія за такою справою на полі чи вже у дорозі з краденим. При спробі ж татя «не давати себе ізимать» господарю, помста у формі «побиття батогом» могла перерости у форму «вбивства чи поранення» татя, що вважалося справедливою відповіддю (відплатою) на скоєне.

Звичайно, уклад Російської імперії, як і будь-яких середньовічних державних утворень, стояв на принципах

¹ Шевченко, Н. 2013. Русь Московська та Русь Литовська у дослідженні американського славіста Едварда Кінана. Чорноморський літопис. Вип. 8. С. 84.

² Тихомиров, М. & Епифанов, П. 1961. Соборное уложение 1649 года: учебное пособие для высшей школы. Москва: Изд-во Московского университета. С. 139.

³ Там само. – С. 283.

«класової нерівності» поміщиків та селян¹, що відображалось у писемному закріпленні різних можливостей «кровної помсти». Зокрема стаття 71 Глави XXI визначала можливість поміщиків (бояр) відкупитися при вбивстві селян, якщо вони скажуть, що «це вбивство було ненавмисно, у бійці або за п'яною справою» і відкупом слугувала віддача «найкращого селянина з дружиною та дітьми» із маєтку винного². Зрозуміло, що селяни (слуги) не мали аналогічних прав і в кращому випадку в Уложенні (стаття 21 Глави XXII) надавалось право слугам «вбити кого-небудь до смерті, або поранити, обороняючи того, кому вони служать (господаря)», що не тягло за собою вини, інші ж випадки були неприпустимими.

Подальший розвиток законодавства Російської імперії ознаменував повне перетворення звичаю «кровної помсти» в інші законодавчі інститути, без будь-яких окремих застережень. У наступному історичному джерелі — Воїнських артикулах 1715 року, звичай «кровної помсти» остаточно зникає, навіть у окремих своїх проявах. Замість нього закріплюється конкретне покарання з боку держави: наприклад, за вбивство — відсікання голови (Артикул 154), за отруєння — колесування (Артикул 162), за озброєний грабіж (розбій) — колесування, а за неозброєну крадіжку — тілесні ушкодження із застосуванням шпіцрутнів (Артикул 185) тощо. Також, замість можливості самостійно вчинити помсту під час злочину, з'являються спеціальні письмові вказівки

на можливість лише оборонятися від злочину. Такий стан називався «потрібне оборонення» (Артикулі 157) і обмежувався певними рамками (умовами): 1) «оборонення» мало бути рівним «скривдженню» (образі); 2) «оборонення» обмежувалося часом, коли особа «дійсно перебувала у стані страху і була зачеплена». Окремо підкреслювалося, що коли «образений» побіжить наздоганяти задирика і вб'є, то це вже тлумачилося як «смертне вбивство з помсти», а не «оборонення»; 3) «оборонення» могло бути лише від «неправого нападу» і «насильницької образи» і при цьому, був обов'язок «стільки довго поступатися, скільки можливо» та, при можливості, «без смертного вбивства зі страху врятуватися втечею»³. Отже, можна побачити остаточне перетворення звичаю «кровної помсти» у відповідні різновиди державного покарання за вчинені злочини і визначення стану «потрібного оборонення» (необхідної оборони), що обмежив самоуправство потерпілого або ж його родичів по відношенню до кривдника (злочинця).

Завершуючи цю публікацію, потрібно виділити наступне. Звичай «кровної помсти», який існував на теренах України є в загальному розумінні негативним у стосунках між людьми, але в той же час виступає показником, що, з точки зору історіографії, підтверджує відповідність розвитку цивілізації на українських землях схожим процесам, які відбувалися на інших частинах земної кулі. Цей звичай виник в далеку давнину

¹ Блануца, А. 2008. [Огляд] Московська держава періоду «смути» в оцінці французького капітана. Український історичний збірник. Вип. 11. С. 492.

² Тихомиров, М. & Епифанов, П. 1961. Соборное уложение 1649 года: учебное пособие для высшей школы. Москва: Изд-во Московского университета. С. 279.

³ Маньков, А. 1986. Российское законодательство X – XX века (в 9 томах). Законодательство периода становления абсолютизма: Том 4. С. 356-357.

практично у всіх народів та суспільств і розвивався як специфічний засіб захисту життя, честі, майна через страх отримати помсту за вчинене. Звичайно, існували різні варіанти виконання цього звичаю, але їх об'єднувало бажання справедливої відплати за скоєне, завдяки чому цей звичай існував реально. Потрібно відмітити, що звичай кровної помсти у своєму,

так ми мовити, безпосередньому або опосередкованому вигляді, існував навіть до ХХ сторіччя у окремих країнах, зокрема: Сербії, Японії, Південної Італії, Корсиці та ін.¹ Можна побачити, що існує багато обставин, які, в тій чи іншій мірі, можуть обґрунтувати доцільність його існування, незважаючи на весь анахронізм такого ствердження.

REFERENCES:

1. Blanutsa, A., Vashuk, D. (2007). Mignarodna naukova konferenciya «Lytovska metryka i Lytovskiy statut yak dgereloznavcha baza dlya slavistyky i baltystyky». *Ukrainskyi istorychnyi gurnal*, 1, 228–230. [in Ukrainian].
2. Blanutsa, A. (2008). [Ohlyad] Moskovska dergava periodu «smuty» v otsyntsi frantsuzkoho kapitana. *Ukrainskyi istorychnyi gurnal*, 11, 492 – 493. [in Ukrainian].
3. Blanutsa, A. (2006). [Ohlyad] Pervyi litovskiy statut (1529 h.) *Ukrainskyi istorychnyi zbirnik*, 9, 495–496. [in Ukrainian].
4. Kotlyar, M. (2009). «Veschyi» Oleh v istorychnyi pamyati. *Ukrainskyi istorychnyi gurnal*, 6, 4–16. [in Ukrainian].
5. Kotlyar, M. (1996). [P. Tolochko]. Kyivska Rus'. *Ukrainskyi istorychnyi gurnal*, 6, 128 – 132. [in Ukrainian].
6. Kotlyar, M. (2013). Lytovske knyazivstvo i yatvyaz'ka zemlya na storinkakh Halyts'ko-Volynskoho litopysu XIII st. *Ukraina Lithuanica*, 2, 10–20. [in Ukrainian].
7. Kotlyar, M. (2000). Spadok Yaroslava Mudroho (Do problemy istorychnoi pamyati litopysu). *Ukrainskyi istorychnyi gurnal*, 4, 73–78. [in Ukrainian].
8. Machus'kyi, V. (2015). Pravo krovnoi pomsty v Kyivskiy Rusi. *Forum prava*, 4, 175–179. [in Ukrainian].
9. Man'kov, A. (1986). *Rossyiskoe zakonodatelstvo X–XX veka (v 9 tomakh)*. Zakonodatelstvo perioda stanovleniya absoliutizma: Tom 4. 511 s. [in Russian].
10. Radutnyi, O. (2014). Novitnyi pohlyad na Pravdu Rus'ku Yaroslava Mudroho. *Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy*, 79, 210–214. [in Ukrainian].
11. Shamyakin, I. (1989). Statut Velikoho knyagesstva Litovskoho 1588: Teksty. *Spravochnik. Kommentarii*. Minsk: Bel. Sov. Entsycl. 574 s. [in Russian].
12. Shevchenko, N. (2013). Rus' Moskovska ta Rus' Lytovska u doslidzenni amerykansko slovestva Edvarda Kinana. *Chornomorskyi litopys*, 8, 82–88. [in Ukrainian].
13. Stelnikovych, S. (2014). Knyaz' Oleh. *Istoriya Ukrainy*, 815, 28–29. [in Ukrainian].
14. Stolyar, T. (2015). Istoriya rozvytku zakonodavstva pro vidpovidalnist' za nanesenya umysnykh tyagkykh tilesnykh ushkodgen'. *Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav*, 96, 254–266. [in Ukrainian].
15. Streltsov, Ie. (2015). Pryntseyp talionu. Vykorystannya tc'oho pryntseypu pry pryznachenni pokarannya za ekonomichni zlochyny: absurd chy bezvyxid'? *Rozdumy pro suchasni pravovi realii*. Kyiv: Iurinkom Inter. S. 129–136. [in Ukrainian].
16. Tikhomirov, M., Epifanov, P. (1961). *Sobornoe ulogenie 1649 hoda: uchebnoe posobie dlya vyshnei shkoly*. Moskva: Izd-vo Moskovskoho universiteta. 444 s. [in Russian].
17. Vladimyrskiy-Budanov, M. (1899). *Khrestomatiya po Istorii russkoho prava*: Izdanie 5-oe. Sankt-Peterburh: Izd-vo N. Ya. Ohloblina. 265 s. [in Russian].

¹ Стрельцов, С. 2015. Принцип таліону. Використання цього принципу при призначенні покарання за економічні злочини: абсурд чи безвихідь? Роздуми про сучасні правові реалії. Київ: Юрінком Інтер. С. 130-131.

18. Voitovich, L. (2013). Oleh Vischyi: Istoriohraplichni legendy ta realii. Naukovi pratsi Kamyanets'-Podil'skoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohnienka. Seriya «Istorychni nauky», 23, 91–123. [in Ukrainian].

19. Yablonskis, K. (1960). Statut Velikoho knyagesstva Litovskoho 1529 hoda. Minsk: AN BSSR. 254 s. [in Russian].

20. Zakharchenko, P. (2018). Rus'ko-vizantiiski dohovory IX–X st. u fokusi evolyutsii ta yurydychnoi komparatyvistyky. Naukovyi visnyk Ughorodskoho natsionalnoho universytetu, 49, 22–25. [in Ukrainian].

B. Orlovskiy, Y. Streltsov

Historical periodization of the custom of «blood revenge» on the territory of Ukraine.

Summary. Is to analyze and to determine the periodization of emergence, development and transformation the historical custom of «blood revenge» on the basis of materials from historical sources and documents had been acting on the territory of Ukraine (the Contracts to Prince Oleh and to Prince Igor with Byzantium, the Ruska Pravda etc.). The research methodology is based on the principles of historicism, systematic, scientific. The following general-historical methods have been used: historiographical analysis, terminological analysis, comparative, typological. The author adheres to the civilizational approach and principles of intellectual history. The scientific novelty. On the basis of the analyzed historical sources and documents the authors had conducted the periodization of emergence and development the historical custom of «blood revenge» on Ukrainian lands into the four main periods. Also the authors had determined the consequences of the transformation such a custom by the state. Conclusions. As a result of historical research it have been formulated the following main periods of use of the custom of blood revenge on the territory of Ukraine: 1) the period of customary use (BC–910); 2) the period of written use (911–1528); 3) the period of limited written use (1529–1714); 4) the period of conversion into legitimate defense (protection) and state punishment for the crime (1715–present). It has been determined that the custom of «blood revenge» in the central (written) period of the development have covered to both the specific revenge to murderer by the killed person's relatives («life for life») and «the sword response for the affront» or «the killing of the penetrating burglar to the house». It has been analyzed the process of transformation a custom of «blood revenge» by the state from the variants of «the relatives revenge for murder» and «the personal revenge for murder» into the variants of state punishment for unlawful killing (the death penalty) and of the necessary (needed) defense from the crime.

Keywords: the blood revenge, the historiographic, the murder, the repayment, the killed person's relatives.